

ГРАММАТИК ЎҚУВ ЛУҒАТЛАРИНИНГ ЭЛЕКТРОН ШАКЛИНИ ТИЛ КОРПУСИ ТАЛАБЛАРИГА МОСЛАШ

Ботирова Адиба,

*Навоий давлат педагогика институти доценти, филология
фанлари бўйича фалсафа доктори*

Аннотация: мақолада ўзбек тили таълимий корпуси учун грамматик ўқув лугатлари яратилиши масалалари, хусусан, ўқув изоҳли лугатлар тузиши, шунингдек, ўзбек янгича ёндашув ҳисобланган сўз туркумлари таснифига асосланган ҳам имло, ҳам тўғри талаффузга ўргатувчи, таълим жараёнида, шунингдек филологик тадқиқотларда, иш юритилиши ва ҳужжат тузиши ишларида фойдаланилувчи электрон корпус лугатлари яратилиши ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: таълимий корпус, миллий тил корпуси, компьютер лингвистикаси, ўқув изоҳли лугатлари, сўз туркумлари лугати, лугат турлари, транскрипция, лингвистик тадқиқот, иш юритилиши, ҳужжат тузиши

АДАПТАЦИЯ ЭЛЕКТРОННОЙ ФОРМЫ ГРАММАТИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ СЛОВАРЕЙ К ТРЕБОВАНИЯМ ЯЗЫКОВОГО КОРПУСА

Ботрова Адиба,

*доцент Навоийского государственного педагогического
института, доктор филологических наук*

Аннотация: в статье рассматриваются вопросы создания математических учебных словарей для Учебного корпуса узбекского языка, в частности, создания учебных толковых словарей, а также создания электронных корпусных словарей, которые используются в учебном процессе, а также в филологических исследованиях, в научных трудах и при создании документов, основанных на классификации категорий лексики

Ключевые слова: Учебный корпус, корпус национального языка, компьютерная лингвистика, учебные толковые словари, словарный словарь, типы словарей, транскрипция, лингвистические исследования, канцелярские принадлежности, создание документов

ADAPTATION OF THE ELECTRONIC FORM OF GRAMMATICAL EDUCATIONAL DICTIONARIES TO THE REQUIREMENTS OF THE LANGUAGE CORPUS

Botrova Adiba,

*Associate Professor of the Navoi State Pedagogical Institute, Doctor of
Philology*

Abstract: the article deals with the creation of mathematical educational dictionaries for the Educational corpus of the Uzbek language, in particular, the creation of educational explanatory dictionaries, as well as the creation of electronic corpus dictionaries that are used in the educational process, as well as in philological research, in scientific papers and when creating documents based on the classification of vocabulary categories

Keywords: Academic building, national language building, computational linguistics, educational explanatory dictionaries, vocabulary dictionary, types of dictionaries, transcription, linguistic research, stationery, document creation

Кириш. XXI асрнинг ўрталарида компьютер технологияларининг ривожланиши туфайли янги ҳодиса – корпус тилшунослиги пайдо бўлди. Корпус тилшунослиги корпорацияларни яратиш амалиёти билан шуғулланади, яъни битта тилдаги матнларнинг электрон тўплами (бир неча юз миллиондан миллиардгача сегментлар), бу мутахассисларга бир неча сония ичида ўрганаётган нарсаларига мисоллар олишга ёрдам беради. Филология фанлари доктори Владимир Плунгян корпорациянинг ишлатилишини шундай таърифлайди: “масалан, мен ҳолатлардан фойдаланиш билан шуғулланаман. Тилшунослар анъанавий равишда нима қилишган? Улар китобни очдилар, ишнинг турли шакллари эздилар, карталарни тўлдирдилар. Бу жуда узоқ вақт талаб қилди – кўп ойлар ва ҳатто, йиллар. Корпус бу қисмни анча қисқартирди ва ўнлаб, юз минглаб мисоллар энди сонияларда, дақиқаларда тўпланиши мумкин. Яъни тилшуносликнинг ушбу самарасиз техник иши корпус томонидан жуда қисқартирилди, чунки умуман технология буни ҳаётимизнинг бошқа соҳаларида амалга оширади”[2].

Грамматик луғатлар – сўзнинг морфологик ва синтактик хусусиятлари ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олган луғатлар. Грамматик луғатларга тўғри ёки тескари алифбо тартибда жойлаштирилган сўзлар киради. Танлаш тамойиллари ва сўз ҳақида маълумот миқдори ҳар бир грамматик луғатнинг мақсади ва манзилига қараб фарқ қилади.

Ўзбек тилшунослигида таълимий корпусда фойдаланиш учун бир қатор лингвистик ва ўқув луғатлар яратилган. Жумладан, ўзбек

тилининг сўзлар даражаланиши луғати бунга яққол мисол бўлади. Луғат таркибида ўзбек тили луғавий бирликларининг икки хил асосли даражаланиш қаторини ҳосил қилган бирликлар даражаланишига кўра тавсифланган: 1) денаотатив асосга кўра даражаланувчи сўзлар қатори; 2) коннотатив асосли даражаланиш қатори. Қуйида сўзларнинг коннотатив асосли даражаланиш қаторига намуналарни келтириб ўтамыз. Келтирилган мисолларда асосан сўзлар ифода белгисининг кучли-кучсизлиги, ортиқ-камлиги даражаланиш қаторини ҳосил қилиш омили бўлиб хизмат қилган:

“Bo‘yog‘iga ko‘ra

Noiloj - nochor - ilojsiz

(belgini kuchli ifodalashiga ko‘ra)

Nola qilmoq - oh urmoq - faryod solmoq – afg‘on aylamoq

(bo‘yoqdorlik belgisining oshib borishiga ko‘ra)

Nam - ho‘l - shilta - shalobbo

(belgini kuchli ifodalashiga ko‘ra)

Nazar tashlamoq - termulmoq - tikilmoq - qaramoq

(qo‘llanish doirasining tor-kengligiga ko‘ra)

Nazr - ehson - qurbonlik

(belgini kuchli darajada ifodalashiga ko‘ra)

Noyob - nodir - taqchil - aziz

(belgini kuchli darajada ifodalashiga ko‘ra)

Nola - nolish - oh - fig‘on - faryod - zor - dod - afg‘on

(bo‘yoqdorligining oshib borishiga ko‘ra)

Naridan-beri - apil-tapil - shosha-pisha

(qo‘llanish doirasining oz-ko‘pligiga ko‘ra)

Notekis - baland - past - uydin-chuqur

(ifoda bo‘yog‘ining kuchiga ko‘ra)

Nafis – nozik – latif

(bo‘yoqdorligining ortib borishiga ko‘ra)

Naqadar - nechog‘lik – qanchalik – bunchalar

(qo‘llanish doirasining tor-kengligiga ko‘ra)

Nomusli – hayoli – oriyatli – andishali – iboli

(bo‘yoqdorlik belgisining ortib borishiga ko‘ra)

Noxush - ko‘ngilsiz – yoqimsiz

(belgi ifodalash kuchining ortiq-kamligiga ko‘ra)

Nur - shu‘la - yog‘du – ziyo

(kitobiylik belgisining oz-ko‘pligiga ko‘ra)” .

Юқорида қайд қилингандек, электрон грамматик луғатларнинг самарадорлиги тил корпуси билан узвий боғлиқ. Шу боис тил корпуси ва унинг турлари, имконият ҳамда хусусиятларига ҳам эътибор қаратиб

ўтиш жоиз. Биринчи тил корпуси 1960 йилларда АҚШнинг Браун университетида ишлаб чиқилган. Статистиклар матнларни олиб, уларни тенг қисмларга ажратдилар ва натижада олимларнинг амалий вазибалари учун ишлатиладиган кичик инглиз корпусини олдилар. Ўша пайтда бошқа корпуслар пайдо бўлди, аммо уларни ҳеч ким жиддий қабул қилмади, чунки ўша пайтдан бери улар фойдали бўлиши мумкин эмас, деб ишонишди. Аммо вақт ўтиши билан компьютерларнинг имкониятлари ўсди ва шу билан бирга, тил корпорациясининг ҳажми ўсди. Нима учун тилшунослар корпусни жуда кадрлаши ҳам шунга бевосита боғлиқ. Ҳақиқат шундаки, иш ёрдамида олинадиган материалнинг миқдори ва сифати корпусгача бўлган даврда олиниши мумкин бўлган нарсалар билан таққосланмайди. Кўпгина ҳолларда, тилшунослар тилга бошқача қарашни бошладилар: агар илгари мутахассислар маълум бир сўзнинг қандай маъноларда ишлатилишини тушуниш учун ўнта мисол етарли деб ўйлашган бўлса, унда корпуснинг пайдо бўлиши билан ўн мингта мисол жуда кўп нарсани кўрсатиши аниқ бўлди.

XXI асрга келиб корпуслар кўплаб тиллар учун мавжуд эди: инглиз, чех, фин, япон, француз, ўзбек ва бошқалар. Замонавий корпуслар энди юз миллионларни эмас, балки миллиардлаб сегментларни, жумладан, турли хил матнларни ўз ичига олади: бадиий адабиёт, илмий ва журналистик матнларни ҳам ўз ичида қамраб олди.

Луғатларни ишлаб чиқишда икки тилли корпуслар ҳам жуда муҳим роль ўйнади. Икки тилли ёки параллел корпус асл матнни бошқа тилларга таржимасини назарда тутди: асл нусханинг алоҳида қисмлари таржиманинг тегишли қисмларига тўғри келиши керак.

Матнлар тўплами ва уларнинг турли тилларга таржималарига асосланган янги лойиҳалар пайдо бўла бошлади, жумладан, контекстли луғатлар. Турли тилларда маълумотларнинг кўплиги ва параллел матнларнинг икки тилли корпусининг пайдо бўлиши янги турдаги луғатларнинг ривожланишига кучли тўртки бўлди, жумладан, сўзларнинг турли контекстларда ишлатилишининг кўплаб мисоллари мавжуд.

Сўзларни битта тилда тўлиқ жумлалар шаклида ишлатиш ва уларнинг таржималари бўйича кўплаб мисоллар билан янги турдаги луғатлар кимга ва нима учун кераклигига эътибор қаратамиз. Гап шундаки, чет тилини яхши ўзлаштириш учун кўплаб сўзлар ва грамматик қоидаларни ўрганиш етарли эмас – ушбу сўзлардан фойдалана олиш ва уларни малакали бирлаштира олиш ҳам талаб қилинади. Ва бу ерда жумлалар билан тузилган параллел матнларнинг корпуси ажойиб имкониятларни очиб беради, чунки тўғридан-тўғри китоблардан, мақолалардан, субтитрлардан олинган жумлалар маълум бир сўз ишлатилган

контекстни жуда яхши акс эттиради. Агар ушбу жумлаларга уларнинг таржимаси кўшилса, бу нафақат сўз қандай таржима қилинганлигини эслаб қолишга, балки таржиманинг қандай ишлатилишини, бошқа сўзлар билан бирлаштирилганлигини тушунишга ҳам ёрдам беради.

Фойдаланувчи бундай таржима мисолларини онлайн хизматлардан – луғатлар ёки ҳатто, ривожланган юқори имкониятга эга онлайн таржимон дастурлари орқали олиш имконияти мавжуд. Бугунги кунда кўплаб онлайн луғатлар ва онлайн таржимонлар нафақат сўз ёки ибора учун барча таржималарни тақдим этади, балки “контекстлар” ёки бир хил тилда фойдаланиш мисоллари ва уларнинг таржималарини таклиф қилади.

Е.Г.Ростова ўзининг “Мультимедиа таълим ресурслари тил ва маданиятни сақлаш воситаси сифатида” номли мақоласида бу борада қуйидаги мулоҳазаларни келтиради: “йўқотмаслик учун фойдаланинг” лотин ибораси маърифатли дунёга маълум бўлган универсаллардан бири. Ҳар қандай универсал сингари, у ҳамма нарсага, бу ҳолда одам йўқотмаслик ёки ўзини йўқотмаслик учун ишлатиши мумкин бўлган ҳамма нарсага тегишли. Эҳтимол, она тили ва маданиятининг бойлиги истисно бўлмайди. Зеро, бу бойликлардан фойдаланмаслик ҳам уларнинг йўқолишига олиб келади. Ҳеч қачон йўқотган нарсасини топмаган миллат вакилларида бирига ҳам тегишли бўлса ёмон, бутун авлодлар билан содир бўлса ҳам ёмон, кейин миллатнинг ўзлигини сақлаб қолиш хавфи мавжуд.

Мен интернетга маълумот манбаи ва ўрганишнинг техник воситаси сифатида батафсил эътибор қаратмоқчиман. Интернет бутун дунёдаги ёш авлод ҳаётига кириб келди. Бу сиз билан баҳслаша олмайдиган ҳақиқат. Бу мактабгача ёшдан бошлаб ёшларнинг ахборот эҳтиёжларини таъминлайди, кўнгил очади, кундалик муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради. Таълим Интернет ресурслари бироз ортда қолмоқда. Бу аниқ сабабларга кўра содир бўлади. Биринчидан, дарслик, луғат узоқ вақт, одатда бир неча йил давомида ёзилади; иккинчидан, маҳаллий методистлар ҳали ҳам таълим Интернет-ресурсларини, интерактив ва мультимедиани яратиш тажрибасига эга эмаслар. Бундан ташқари, жуда узоқ соҳалар – математик муҳандислар ва филологларнинг битта муаллифлик мутахассислари жамоаси доирасида мувофиқлаштирилган иш олиб бориш имконияти деярли йўқ. Бироқ, ўқув воситалари жавоб бериши керак бўлган вақт талаблари мавжуд”[5].

Ушбу муаммонинг маълум даражада ечимини ўзбек тилининг миллий ва таълимий корпусларини яратиш билан боғлиқ ҳолда кузатиш мумкин. Бунда асосан, грамматик луғатлар катта аҳамият касб этади. Бу профессионал доираларда тан олинган ва янги лойиҳанинг

асоси, аниқроғи асосига айланган жуда катта ҳажмдаги нашр, чунки, биринчи навбатда, яратилганидан сўнг ҳам такомиллаштирилиб бориш имкониятига эга, тилга тузатишлар киритган йиллар; иккинчидан, ҳеч бир китоб бу маълумотларни етказа олмайди. Айниқса, бадий, визуал ва аудиовизуал, бу тармоқ манбаи сифатида ишлайдиган дарсликка киритилиши мумкин.

Дунёнинг исталган нуқтасида жойлашган истеъмолчига ўзбек маданиятининг прецедент фактлари ва уларнинг тилда қандай акс этиши ҳақида маълумот берадиган бундай платформани яратиш нафақат тилшунос, луғатшунос олимлар, балки дастурчилар билан ҳам мустаҳкам ҳамкорликни талаб қилади.

Корпус материаллари қуйидаги имкониятларни яратади:

- ўқувчи-талабаларнинг ижтимоий-маданий компетентлигини шакллантириш;
- ўқитишнинг барча турлари, шу жумладан, масофавий ўқитиш учун мос маҳсулотни яратиш;
- таълим Интернет ресурсларини яратиш назарияси ва амалиётини ривожлантириш;
- сертификатлаш даражаларидан бири учун имтиҳон топширишга тайёргарлик кўраётганларга амалий ёрдам бериш.
- чет элда ўзбек диаспораси оилаларига миллий тилни ўрганиб боришларида амалий ёрдам бериш.

Шунинг учун грамматик луғатлар ўзбек тилини ўрганувчилар ва уни ўргатувчилар ҳамда электрон муҳитда дарсликлар яратувчилар учун фойдали бўлиши таъкидланади. Албатта, маҳсулотнинг ушбу фаразий истеъмолчиларининг ҳар бири луғатда ўзига керакли маълумотни топади.

Ўзбек тилини ўрганишни бошлаганлар луғатда ўзбек маданияти учун энг машҳур ва аҳамиятли бўлган баъзи нарсалар, воқеалар ёки шахслар ҳақидаги маълумотларни топадилар ва бу аҳамиятли, албатта, баъзи машҳур ибораларда, номларда, деривацион моделлар ёрдамида ифодаланади. Луғатнинг маълумот ҳажми ва тилнинг мураккаблик даражаси жиҳатидан уч даражали деб тасаввур қилинганига ойдинлик киритамиз. Халқаро тажрибада бу каби луғатлар муаллифлари тилни билиш даражасининг қабул қилинган тизимидан фойдаланадилар (A1 дан C2 гача), аммо бу ўзбек тили чет тили ёки она тили бўлмаган талабалар учун қўлланилади. Она тилида сўзлашувчилар учун даражани танлаш, аксинча, маълум бир сўзга ёши ва қизиқиши билан белгиланади, бу объект, воқеа ёки шахсни англатади.

Фараз қилайлик, фойдаланувчимиз кўчада савдо дўкони номи сифатида кўрган маркет сўзига қизикади. Биринчи луғат интерфейсини

очгандан сўнг дарҳол пайдо бўлган қидирув сатрига кириб, у иккита мақола ушбу сўзга бағишланганлигини кўради. Интерактив вазифалар. Бундан ташқари, сарлавҳа иллюстрацияси ва таърифи дарҳол кўринади, биринчисига қараб, иккинчисини ўқиб бўлгач, керакли минимал маълумотни олиш ва агар мақсад фақат маркет нималигини билиш бўлса, фаолиятни тўхтатиш мумкин.

Луғатнинг бошқа кўплаб лингвистик ва маданий луғатлардан муҳим фарқларидан бири унинг луғатига табиат, миллий тарих ва маданият далиллари ва ходисаларини (кўнғироқ, жўка, қайта қуриш, чор, чин, шчи ва бошқаларни номлайдиган умумий номлар билан киритилиши. Тегишли номлар, асосан антропонимлар (ҳақиқий одамларнинг исмлари ва афсонавий, фолкльор ва адабий белгилар) ва топонимлар, шу жумладан, ҳудудлар, шаҳарлар, дарёлар, кўллар ва денгизлар, тоғлар, шаҳар номлари ҳам киритилади. Луғатга киритилган барча номинатив бирликлар миллий-маданий асосга эга, яъни мамлакатнинг миллий тарихи ва маданияти билан боғлиқ ва барча ўзбекларга маълум бўлган кўшимча маълумотлар ва бирлашмалар тўплами. Ўзбек маданияти ва ушбу бирликларнинг миллий-маданий келиб чиқиши таниқли сўзлар ва ибораларни ўз ичига олиши шарт, бу миллатнинг зиёлилари нутқида янграйди ва шунинг учун уларни мактаб йилларида ёки ўзбек тилини чет тили сифатида ўрганишда мутлақо ўзлаштириш керак. Бу лингвистик ва маданий луғатнинг моҳияти, кўп асрлик ўзбек маданияти замонавий сўзлар ва ибораларда қандай акс этганлигини намойиш этади. Бундай ёндашув муаллифлар жамоасига луғатдаги топонимлар сонини чеклаш ва бу чегараланишни луғатнинг ўзига хос хусусиятлари билан асослаш имконини берди.

Шунингдек, луғатларда мавжуд топонимлар қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши эътиборга олинади:

- мавжудлиги, бошқа расмий номи билан бирга келиши;
- мажозий қийматнинг мавжудлиги;
- мавжудлиги ёки номинал қиймати;
- доимий эпитетларнинг мавжудлиги;
- топонимнинг фразеологик бирликлар, афоризмлар, мақоллар ва сўзлар таркибига кириши, барқарор таққослашлар;
- топонимнинг бирор нарсанинг рамзи сифатида ишлатилиши - топонимнинг бутун дунёга маълум бўлган бошқаси билан метафора билан боғлиқлиги;
- топонимик сифатларни ўз ичига олган артефактлар номинацияси учун топонимнинг ишлатилиши;
- номланган географик объектнинг таниқли билвосита номинацияларининг мавжудлиги;

- артефактлар, уй-рўзгор буюмлари, автомобиллар, маҳсулотлар, асбобларни номлаш учун топонимдан фойдаланиш ва бошқалар.

Кўринадики, таълимий корпус учун топонимлар луғатини яратиш ҳам жуда муҳим амалий ишлардан бири ҳисобланади.

Маълумки, жой номлари юртимизнинг қадимий тарихи, географик шароити, халқимизнинг орзу-умидлари, маданий-маънавий, сиёсий, диний-фалсафий, эстетик қарашлари, она тилини эъзозлаш ва унинг бойликларининг асраб-авайлаш усулларини ўзида ифода этган улкан хазина, лисоний бирликлар.

Шу кунларда халқимизнинг маънавий қадриятларини тиклаш, халқнинг ўзлигини англаш, давлатимиз томонидан амалга оширилаётган ислохотларнинг чинакамига сезиш ишига жуда катта эътибор ва масъулият билан ёндашила бошланди. Ана шу эътибор ва масъулият жой номларига бўлган муносабатни, уларни тартибга келтириш, илмий жиҳатдан тадқиқ этиш масалаларини янада кучайтирмоқда. Чунки жой номлари, тарихий топонимлар, миллий қадриятлар тилнинг бебаҳо бойлиги ҳисобланиши барчага бирдек аён. Шу билан бирга, жой номларининг атоқли от сифатида тилда барқарорлашуви ўзбек ономастикасининг муҳим назарий, амалий ва жиддий масаласи ҳисобланади.

Умуман, жой номларининг изоҳли луғатига кирган номларнинг луғавий таркиби ҳақида қуйидагиларни таъкидлаш лозим.

Биринчидан, луғатда изоҳланган номлар тарихнинг узоқ ўтмишларида яратилган топонимлар, жой номлари ҳақида халқ орасида турли хил, изоҳлар, шарҳлар, талқинлар, ривоятлар мавжуд. Уларнинг яратилиши ва тарқалиши юзасидан талқинлар ҳам турлича. Масалан, маҳаллий аҳоли, кўпинча, номга халқ томонидан берилган изоҳларни тўғри ва маъқул деб билишади. Бундай ҳолларда ёлғон маълумотлар берилиши ҳам мумкин. Аслида, номлар илмий, назарий, амалий асосланган, уларнинг турли даврларда турли хил лисоний ўзгаришларга учрагани аниқланган бўлиши керак. Масалан, Хоразм вилоятининг Ҳазорасп туманидаги “Бешта” номли қишлоқ номининг маъноси, пайдо бўлиши ҳақида ҳам турлича қарашлар мавжуд. Аслида “Бешта” топоними беш сони билан боғлиқ эмас, у 2500 йиллик тарихга эга бўлган тарихий ном. У Хоразмийча “пеш”, яъни “олд томон” деган маънони англатади ва “та” қисми эса “даҳа” сўзининг қисқартирилган диалектал варианты. Демак, “Бешта” аслида “Пешдаҳа”, яъни олд қишлоқ дегани. Шунингдек, Тошкент, Самарқанд, Хоразм, Бухоро, Қарши, Хива ва бошқа қатор тарихий топонимларнинг изоҳи ушбу луғатга киритилган.

Иккинчидан, ушбу луғатдан айрим муқаддас жой номлари, авлиёлар, зиёратгоҳлар номлари ҳам ўрин олган, Авлиёчек, Бобошайх, Зангиота,

Султон Увайс, Чорбакр каби номлар шулар жумласидан.

Учинчидан, табиий-географик объектларга мос келувчи жой номларини ижод қилган, қадимда яшаб ўтган машҳур, ўзидан чуқур тарихий из, бой маънавий мерос қолдирган шахслар яратган кашфиётлар, номлар, исмлар бизгача етиб келган. Ушбу луғатдан ана шундай тарихий шахслар номлари ҳам жой олган: Ал-Беруний, Ал-Хоразмий, Алишер Навоий, Аҳмад Дониш ва бошқалар.

Тўртинчидан, уруғ, қабила, элат, халқ, миллат ва бошқалар хил этник уюшмалар номи деб аталадиган, ўзбек тилидаги жой номларидан ўрин оладиган этнонимлар кўпчиликни ташкил қилади. Ушбу луғатда уруғ, қабила, элат, халқ, миллат номидан жой номига айланиб улгурган этнотопонимлар ҳам изоҳланган, масалан: Авоқли/Абоқли, Ачамайли/Ашамайли, Баҳрин, Мисит, Кегенас, Оқтўнли, Қора ва бошқалар.

Бешинчидан, ер юзасида, жумладан, Ўзбекистонда ҳам сув билан боғлиқ бўлган табиий ва сунъий объектлар ҳам мавжуд, тилда уларга ҳам махсус номлар берилган. Мазкур луғатда ана шулар билан боғлиқ бўлган кўллар: Ашиқўл, Бахмалқўл, Бийдайқўл, Бўтакўл, Дамкўл, Жармишқўл, Лайлакқўл; дарёлар: Сирдарё, Оқдарё, Қорадарё, Тўполондарё; сойлар: Косонсой, Жилғасой, Оқсув; кудуқлар: Болкудук, Галакудук, Жаркудук; булоқлар: Арнабулоқ, Галабулоқ, Гумбулоқ, Жарбулоқ, Итбулоқ; каналлар: Анҳор, Солар, Улуғнор, Тошсоқа; ариқлар: Аббосарик, Бодоқсой, Исканарарик, Килдонарик ва бошқалар изоҳланган.

Олтинчидан, ер юзасидаги куруқликда жойлашган физикавий-географик объектларнинг атоқли отлари. Улар ер сатҳининг баланд жойлари ҳисобланиб, мазкур луғатда ушбу жой номлари ҳам ўрин олган, масалан: тоғлар: Ултов, Шовдор, Қўсхонатов, Қулонтақир, Қорақуш; тепаликлар: Оқтепа, Япалоқтепа, Шўртепа, Устувортепа, Толтепа; қоялар: Бамардак, Дарғот, Мумлойхона ва ер юзасидаги куруқликда жойлашган бошқа қатор географик объектлар номлари изоҳи ҳам ушбу луғатдан жой олган.

Еттинчидан, тотемизм илк уруғчилик даврида юзага келган диний кўриниш, бунга кўра маълум уруғ ва қабила, унинг аъзолари бирор ҳайвон, ўсимлик ёки предмет билан қандайдир алоқадор деб ҳисобланган ва бу алоқа қариндошлик деб тушунилган. Мазкур луғатда ҳайвонлар ва қушлар номи билан аталган жой номлари ҳам изоҳланган, ҳайвон номлари: Буғра/Бувра, Қорабура, Бўри, Қорақулончи, Барок, Қўзичи; қушлар номи: Қизилиштон, Қушчи, Шунқор ва бошқалар шулар жумласидан.

Саккизинчидан, туман ёки шаҳар ичида ҳар қандай экинзор ёки боғлар ва бошқалар мавжуд. Ўз навбатида, улар ўз атоқли отларига эга, бирор объектни бошқаларидан фарқлашга хизмат қилади. Ушбу луғатда

Республика худудидаги тарихий ва замонавий боғлар, экинзорлар ва бошқалар номлари изоҳи берилди. Масалан: Боғидилкушо, Боғибихишт, Беҳизор, Олмазор, Узумзор ва бошқалар.

Луғатнинг тузилиши, унда жой номларининг берилиш хусусиятлари юзасидан қуйидагиларни эслатиб ўтиш ўринлидир:

– луғатда жой номлари алифбо тартибида жойлаштирилди.

– жой номларининг ёзилиш шакли кирилл ва лотин алифбосига асосланган ўзбек имлосида берилди. Китобхонларга жой номларининг лотин ёзувида ҳам ёзилишини ўзлаштиришга ёрдамлашиш мақсадида шундай қилинди.

– жой номларининг имлосига алоҳида эътибор қаратилди:

а) номнинг ҳар иккала қисми ҳам атоқли отдан ташкил топган бўлса, у ҳолда улар ажратиб, бош ҳарфлар билан ёзилади, масалан: Султон Увайс, Алишер Навоий ва бошқалар;

б) жой номларининг иккинчи қисми атоқли отлардан ташкил топган бўлса, бундай ҳолларда жой номини ҳар иккала қисми алоҳида-алоҳида бош ҳарфлар билан ажратиб ёзилишини мақсадга мувофиқ деб топилди, масалан: Юқори Қашқадарё, Қуйи Чирчиқ, Паст Дарғом, Бобо Хуросон ва бошқалар;

в) қўшма сўзлардан иборат жой номларининг иккинчи қисми турдош сўзлардан иборат бўлса, мазкур номлар қўшилиб, бош ҳарф билан ёзилади, масалан: Аббосариқ, Авғонбоғ, Амиркум, Акбаробод, Калтаминор ва бошқалар;

г) икки ва ундан ортиқ сўзлардан ташкил топиб, айрим сув иншоотлари ва жой номларини ифодалайдиган номларнинг биринчи сўзи бош ҳарф билан берилди ва ажратилган ҳолда ёзилади, масалан: Анҳор канали, Каттақўрғон сув омбори, Самарқанд дарвозаси, Камолон дарвозаси ва бошқалар;

д) бир сўздан ташкил топган ҳар қандай турдош сўз жой номини ифодаласа, у қатъий тартибда бош ҳарф билан ёзилади, масалан: Аввал, Сурун, Тахта, Фақир, Чинор ва бошқалар.

– луғатда шеваларга оид бўлган жой номлари шевада қандай талаффуз қилинса, шундай шаклларда киритилди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ўзбек тили таълимий корпуси учун грамматик ўқув луғатлар, аввало, узлуксиз таълим тизимида, асосан, филологик, лингвистик тадқиқотларда, шунингдек, иш юритиш, ҳужжатлар тайёрлаш жараёнида таълим олувчилар, тадқиқотчилар, соҳа ходимлари ва мутахассисларига яқиндан ёрдам беради. Мазкур луғат турлари компьютер лингвистикаси тараққиётига ҳам, корпус лингвистикасига ҳам бирдек хизмат қила оладиган қулай электрон контент вазифасини бажара олади. бу борада грамматик ўқув

луғатлари яратишда тилнинг морфологик сатҳига таяниб иш кўриш, хусусан, сўзларни шартли равишда сўз туркумларига бўлган ҳолда грамматик ўқув луғатлар тузиш таълим тизимида катта самара бериши мумкин. Айниқса, от ва феъл сўз туркумига доир алоҳида луғатлар – атоқли отлар, топонимлар ўқув луғатларини тил корпусига мослаб тузиш нихоятда муҳим ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2016. – 56 б.

2. <https://booksfb2.com/>

3. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Тўплам. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017. – 384 бет.

4. Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Частотали луғат. –Т: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. – 420 б.

5. Йўлдошев Б. Ўзбек лингводидактикаси тараққиётида ўқув лексикографиясининг ўрни масаласига доир // НавоийДПИ ахборотномаси, 2015, 1-сон. – Б. 66-72.;

6. Йўлдошев Б. Ўзбек тилшунослигининг мустақиллик йилларидаги тараққиёти ҳақида. Хорижий филология. №3, 2016 йил. –Б. 9-15.

7. Uluqov N. Lingvistik kompetentlikni shakllantirish omillari. “Til va adabiyot ta’limi”, 2018-yil, 6-son. –В.16-18.

8. Менглиев Б.Р., Баҳриддинова Б.М. Ўқув луғатчилиги: талаб ва эҳтиёж / «Айюб Ғулом ва ўзбек тилшунослиги масалалари». Илмий тўплам. – Тошкент, 2009. – Б.34-41

9. Қиличов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Бухоро: 1999., 226 б. –Б.125-126.

10. Блумфилд Л. Язык. – М.: «Прогресс», 1968. – 608 с.; Fries Ch.C. The structure of English. An introduction to the construction of English sentences. – L.,1969.; Bongers H. The history and principles of Vocabulary control. – Woerden: WOCOPI, 1947.

11. Бархударов С.Г., Новиков Л.А. Каким должен быть учебный словарь? “Русский язык за рубежом”. 1971, №3

12. Муҳаммедова С. Ҳаракат феъллари асосида компьютер дастурлари учун лингвистик таъмин яратиш. Методик қўлланма. - Тошкент, 2006.